

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ В ЗОНІ СТЕПУ

У процесі ринкових перетворень в аграрній сфері АПК України сталися вагомі структурні зміни у формах землекористування і землеволодіння, завдяки чому склалися рівні умови для розвитку як великих, так і малих формувань аграрного сектора. За цих умов діяльність фермерських господарств отримала новий імпульс до свого розвитку як одна з рівноправних форм господарювання. Проте на відміну від партнерських форм підприємництва фермерство, як різновид приватної форми власництва, забезпечує дієві мотиваційні пріоритети їх розвитку.

Становлення нових форм власності на селі супроводжується створенням фермерських агрокооперативів різного напрямку діяльності, селянських кредитних спілок, акціонерних товариств, індивідуальних і групових видів сільськогосподарської діяльності, агропромислового підприємництва. Проте складність процесів формування багатуукладної ринкової економіки, посилення конкуренції на ринку оренди землі, зміни в настроях і поведінці селян свідчать про необхідність подальших досліджень цих проблем.

Шлях розвитку приватного фермерства в Україні можна поділити на декілька етапів. Перший етап (1990-1993р.р.) характеризується стрімким зростанням числа фермерських господарств. Процес становлення даних підприємств в Україні розпочався ще за часів її перебування в складі СРСР - у 1990 році. Станом на 1 липня того ж року в колишньому Радянському Союзі було створено 29,5 тисяч фермерських господарств, а на Україні діяло лише 12. Найбільшого розвитку фермерство зазнало в 1992 році, коли за рік кількість підприємств зросла у 7 разів, а у 1993 році - у 1,9 рази проти

попереднього року. Демократизація аграрної системи, активна державна допомога фермерству, яке зароджувалось, сприяли в той час розвитку приватного господарства.

Другий етап розвитку фермерства (1994-1999 р.р.) проходив в умовах різкого погіршення економічної ситуації в країні. Найбільш суттєві труднощі, з якими зіткнулись в цей період нові організаційні структури, були відсутність накопичень і кредитних можливостей для придбання матеріально-технічних засобів. Це стало однією з причин сповільнення росту кількості фермерів та росту числа розорених. Практика функціонування фермерських господарств в Україні показує, що за 1999 рік припинили свою діяльність близько 700 одиниць, або майже 2% від їх загальної кількості

З 2000 року знову спостерігається ріст числа фермерських господарств, що безпосередньо зв'язано з виходом Указу Президента України від 3 грудня 1999 року № 1529 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки". У зв'язку з приватизацією землі та реорганізації сільськогосподарських підприємств відбулась активізація процесу створення фермерських господарств, що спричинило збільшення їх кількості до 43 тисяч, або на 20%. Площі сільськогосподарських угідь у їх власності, користуванні та оренді зросли у 2,4 рази і досягли майже 3 млн.га. Середній розмір одного фермерського господарства зріс із 18,9 га в 1991 році до 71,9 га в 2008 році. По таких областях, як Луганська, Кіровоградська, Харківська, Рівненська він становив від 100 до 120 га. Поряд із цим в Закарпатській та Чернівецькій областях середній розмір фермерського господарства становить 6,5-11,8 га. [6].

Таким чином, переважна більшість фермерських господарств в Україні ще має розміри, недостатні для ведення сучасного інтенсивного, високотоварного ефективного виробництва.

Світовий досвід свідчить про те, що фермерські господарства ведуть виробництво високопродуктивно і повністю вирішують продовольчу

проблему в більшості країн світу. Значення фермерських господарств України у сільськогосподарському виробництві наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Місце фермерських господарств у сільськогосподарському виробництві України

Показник	1995р.	2000р.	2005р.	2010р.	2012р.
Частка фермерських господарств у площі с.-г. угідь, %	1,9	5,2	6,2	6,9	7,4
Питома вага фермерських господарств у виробництві валової продукції сільського господарства - всього, %	0,6	1,8	3,0	3,5	2,7
у тому числі:					
продукції рослинництва	0,9	2,6	4,7	5,5	4,2
продукції тваринництва	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6
Питома вага фермерських господарств у виробництві основних с.-г. культур, %:					
зернових культур	1,5	5,1	8,1	9,0	7,7
цукрових буряків	2,2	5,7	6,7	8,1	8,4
соняшнику	3,0	10,0	11,0	13,4	14,1
картоплі	2,3	4,4	5,5	5,8	6,2
овочів	4,3	10,6	11,3	11,3	12,3
Питома вага фермерських господарств у виробництві основних видів продукції тваринництва, %:					
м'яса (у забійній вазі)	0,3	0,5	0,5	0,5	0,7
молока	0,2	0,5	0,6	0,6	0,6
яєць	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
меду	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1

За даними Державного комітету статистики України. Головне управління статистики у Херсонській області, за 2012 рік

Дані таблиці свідчать про поки що незначну роль фермерських господарств України у виробництві сільськогосподарської продукції. Чисельність фермерських господарств за останні 11 років зросла у 20 разів, площа сільгоспугідь збільшилась у 71 раз, а виробництво зерна - в 348 разів, соняшнику - у 220, цукрових буряків - у 388, молока - у 87, яєць - у 44 рази. Разом з тим частка фермерських господарств у валовій продукції всіх категорій господарств ще залишається низькою. Так, при їх питомій вазі у

загальній площі сільгоспугідь 7,4% частка виробленої валової продукції становить 2,7%, у тому числі рослинництва - 4,2% і тваринництва - 0,6%.

Спеціалізація є основою масового виробництва товарної продукції сільського господарства. У зв'язку з цим напрям спеціалізації сільськогосподарського виробництва визначається структурою виробленої товарної продукції

Порівнюючи середні розміри фермерських господарств у зоні Степу України з розмірами ферм у європейських державах (у Великобританії це в середньому 65 га, у Швеції, Данії, ФРН і Франції - 27-30, у Нідерландах і Фінляндії - 13-17 га), можна стверджувати, що вони достатні для ведення ефективного сільськогосподарського виробництва.

Значно гірша справа з матеріально-технічним забезпеченням: один трактор на два фермерських господарства, вантажний автомобіль - на 5, зернозбиральний комбайн - на 7-10 господарств. Не вистачає комплексів сільгоспмашин для механізації виробничих процесів у рослинництві та тваринництві. Щоправда у розпорядженні фермерів Херсонської області в 2011 році було 1667 тракторів, 370 зернозбиральних комбайнів, 857 сівалок, що відповідно на 275, 115 і 191 одиницю більше порівняно з 2009 роком.

Для раціонального завантаження комплексів машин для основних сільськогосподарських культур у зоні Степу доцільно мати площу 170 га. Оскільки у фермерських господарствах переважатимуть 3-4 - пільні сівозміни, то для ефективного використання машинно-тракторного парку в степовій зоні необхідно орієнтовно мати 300-400 га. Отже, самостійне господарювання у рослинництві на площах 30-50 га не дозволяє створити оптимальні сівозміни й ефективно використовувати машинно-тракторний парк. Однак такі площі можуть бути достатньо ефективними при спеціалізації господарства на вирощуванні овочевих культур, які потребують в окремі періоди значних затрат ручної праці. Для оптимального завантаження значних потужностей окремих машин, наприклад тракторів

"Джон Дір 8400" і "ХТЗ 17021", можна застосовувати їх прокат, оренду або спільне використання декількома господарствами [1].

Більшість фермерських господарств степової зони (55%), окрім сільськогосподарського виробництва, не мають додаткових видів діяльності. Останнім часом ці господарства поступово диверсифікують свою діяльність, у той час як сільгосппідприємства все більше спеціалізуються виключно на аграрному бізнесі.

Основними допоміжними видами діяльності виступають: надання послуг з помелу зерна, випічка хлібобулочних виробів і надання в оренду сільгосптехніки. Остання послуга особливо часто надається фермерськими господарствами. Питома вага доходу, отриманого фермерами від підсобних видів діяльності, становить у середньому 23%.

В структурі посівних площ господарств рослинницького напрямку в залежності від природно-кліматичних і економічних умов переважають зернові, технічні та овочеві культури, які складають основу їх товарної продукції і від реалізації яких залежать результати їх господарської діяльності. В фермерських господарствах, спеціалізованих на виробництві тваринницької продукції, високу питому вагу займають зернофуражні та кормові культури, обсяги вирощування яких повинні забезпечити поголів'я відповідного виду тварин повноцінними кормами власного виробництва. Це не виключає можливості реалізувати частину продукції рослинництва, яка не використовується на корм худобі.

Для більш ефективного господарювання фермерські господарства спеціалізуються на виробництві зерна; зерна і технічних культур; зерна та овочів; овочів і баштанних культур. На практиці можуть бути й інші поєднання названих галузей та спеціалізація окремих господарств на вирощуванні менш поширених культур. Основними типами тваринницьких фермерських господарств спеціалізуються на виробництві: молока; молока і яловичини; молока й свинини.

На базі наукових розробок про правильне чергування культур у сівозмінах рекомендовані варіанти раціональної структури посівних площ для основних типів спеціалізованих фермерських господарств степової зони.

Таблиця 2

**Структура посівних площ в основних типах спеціалізації
фермерських господарств Херсонської області, %**

Рекомендовані культури	Спеціалізація					
	зерно	зерно, технічні культури	зерно, овочі	молоко	молоко, ялови- чина	молоко, свинина
Озима пшениця	30	30	30	7	16	20
Озимий ячмінь	20	20	20	15	15	20
Зернобобові, круп'яні	20	10	10	8	8	10
Озимий ріпак	10	10	10	-	-	-
Соняшник		20	-	-	-	-
Соя	20	10	-	8	-	10
Овочі	-	-	30	-	-	-
Кукурудза на силос	-	-	-	10	10	8
Кормові коренеплоди	-	--	-	7	8	7
Багаторічні трави	-	-	-	35	35	20
Однорічні трави	-	-	-	10	8	5

За даними Державного комітету статистики України. Головне управління статистики у Херсонській області, за 2008 рік

Більшість фермерських господарств півдня України в останні чотири роки спеціалізуються на вирощуванні зернових і технічних культур. Найбільшу перевагу віддають зерновим. У структурі посівів 2012 р. вони займали майже 52%. Частка соняшнику становила 30,6%, під овочевими культурами було 1,9, під кормовими -2,4%. Овочі й кормові культури вирощують, як правило, на зрошуваних землях [2].

У 2012 р. середня посівна площа під озимою пшеницею у фермерському господарстві в степовій зоні становила близько 20 га. У той же час у майже 40% фермерських господарств величина посівної площі під даною культурою є меншою 10 га. І лише 9% фермерів, посівна площа озимої

пшениці у яких перевищує 50 га, можна вважати великими товарними виробниками цієї культури.

Ячмінь ярий виступає другою найбільш поширеною зерновою культурою, яку також вирощують майже 60% фермерських господарств з приблизно такою ж середньою посівною площею, як і під озимою пшеницею. Причому, посіви ярого ячменю мають стійку тенденцію до зростання.

Основною технічною культурою у фермерських господарствах є соняшник. Середня посівна площа під цією культурою становила 15 га. Посіви цукрового буряку мали лише 13% фермерів із середньою посівною площею 10 га, на відміну від сільгосппідприємств, де цей показник сягав 83 га. Отже, на сьогоднішній день більшість фермерів не мають змоги сформувати необхідні товарні партії цукрового буряку для його подальшої промислової переробки.

Таким чином, зростання площ посівів зернових культур вказує на те, що зернове виробництво у фермерських господарствах набуває більш товарного характеру. Разом з великими сільськогосподарськими підприємствами фермери південного регіону відіграють все більшу роль у розвитку ринку зерна в Україні. Розміри посівних площ під іншими культурами у цих господарствах зростали менш стрімко, за винятком соняшнику.

Таблиця 3

Площа і валовий збір основних сільськогосподарських культур у фермерських господарствах Херсонської області

Культура	За роками				
	2008	2009	2010	2011	2012
Площа, з якої зібрано урожай, тис. га					
Зернові та зернобобові	44,3	77,4	73,9	47,0	69,4
Цукрові буряки (фабричні)	0,01	0,17	0,2	0,02	0,06
Соняшник	26,5	22,6	25,3	30,9	40,8
Картопля	0,06	0,09	0,11	0,18	0,20
Овочі	2,0	1,5	2,2	1,9	2,5
Продовольчі баштанні	4,0	2,7	3,6	3,1	2,8
Валовий збір, тис. т					

Зернові та зернобобові	95,1	212,3	139,2	31,8	142,5
Цукрові буряки (фабричні)	0,06	4,3	2,3	0,2	1,8
Соняшник	22,5	10,4	12,2	19,9	24,3
Картопля	0,6	0,9	1,2	1,7	2,1
Овочі	20,7	19,2	29,1	29,3	37,5
Продовольчі баштанні	17,1	7,4	20,6	12,8	13,4

За даними Державного комітету статистики України. Головне управління статистики у Херсонській області, за 2012 рік

Традиційною для багатьох фермерських господарств півдня України спеціалізацією є овочівництво. Аналізуючи зміни розмірів посівних площ, треба відзначати, що невеликі за розмірами площі фермерських господарств можуть надавати їм більше гнучкості для того, щоб враховувати цінову кон'юнктуру та попит на аграрному ринку.

Урожайність є досить комплексним показником, який залежить від низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Якість матеріально-технічних ресурсів, запровадження ефективних технологій землеробства, практичний досвід роботи фермерів, а також погодні ризики є основними чинниками, що впливають на цей показник. Гірша матеріально-технічна база цих господарств не дозволяє повністю механізувати процеси збирання та післязбиральної доробки зерна. Як результат показники урожайності зернової групи у фермерських господарствах нижчі порівняно з сільгосппідприємствами, особливо стосовно кукурудзи на зерно. У 2012 р. році урожайність продовольчих баштанних, картоплі та овочів, порівняно сільгосппідприємствами, у фермерів була вищою відповідно на 0,4; 2,1 і 21,3 ц/га.

Таблиця 4

**Виробництво продукції рослинництва фермерськими
господарствами Херсонської області в 2012р.**

Культура	Площа, з якої зібрано урожай		Валовий збір		Урожайність	
	га	у% до с.-г. підпр.	тис. т	у% до с.-г. підпр.	ц/га	+, — до с.-г. підпр.

Зернові та зернобобові, всього	69369	15,5	142,5	12,6	20,5	-5,3
у т.ч. пшениця	32788	14,9	80,8	12,6	24,6	-4,5
ячмінь	21976	19,1	42,3	15,6	19,2	-4,4
кукурудза на зерно	4177	16,1	7,6	8,1	18,1	-17,6
Цукрові буряки (фабричні)	63	3,5	1,8	3,5	286,2	-4,7
Соняшник на зерно	40834	23,9	24,3	18,9	6,0	-1,9
Картопля*	204	51,8	2,1	52,8	103,7	+ 2,1
Овочі*	2492	25,5	37,5	29,7	150,5	+ 21,3
Продовольчі баштанні	2799	38,3	13,4	38,6	47,7	+ 0,4

За даними Державного комітету статистики України. Головне управління статистики у Херсонській області, за 2012 рік

Виробництво овочевих культур і картоплі, одна з провідних спеціалізацій багатьох фермерських господарств, - досить трудомісткий процес, який також вимагає гнучкості у пристосуванні до вимог ринку і, зокрема, переробної промисловості.

Маючи більш високі показники урожайності овочевих культур, при збільшенні розмірів посівних площ за рахунок орендованих земель та опануванні нових підходів у аграрному маркетингу фермерські господарства мають добрі перспективи, щоб зайняти лідируючі позиції на овочевому ринку.

Головною новацією сучасних технологій в овочівництві півдня стало краплинне зрошення. Результати попередніх років засвідчили, що впровадження в цю галузь новітніх технологій, одним з елементів яких є зрошення, зокрема краплинне, дало потужний поштовх виробництву томатів, цибулі, перцю, огірків, баштанних та інших культур, сприяло розвитку на півдні України переробних підприємств, насиченню міських ринків свіжою городиною.

Тваринництво ще недостатньо приваблює фермерів. Так, у 2012 р. у фермерських господарствах утримувалося 790 голів великої рогатої худоби, в т.ч. 379 корів, що становило відповідно 2,9 і 3,8% до поголів'я, яке утримується у сільгосппідприємствах області [2].

Порівняно з 2009 роком поголів'я свиней у фермерських господарствах Херсонської області в 2012 р. виросло на 502 голови, овець і кіз - на 982.

Разом з тим у 6,5 разів зменшилося поголів'я птиці. Відповідно й виробництво м'яса та молока цією категорією господарств займає від 0,6 до 2,0% по відношенню до сільгосппідприємств області.

Порівняно із західноєвропейськими стандартами Україна має дуже високий рівень зайнятості в сільському господарстві (21,8%) і сфері виробництва (51,8%) та дуже низький - у сфері обслуговування. У сільськогосподарському виробництві країни зайнятість утричі вища, ніж у Франції, і у 8,5 разів - ніж у Великобританії.

Середній розмір фермерського господарства за кількістю працюючих становить 4 особи, з яких 2 є найманими працівниками. У Херсонській області мінімальний розмір господарства становить один працюючий, а максимальний - перевищує сто працівників. Аналогічна тенденція спостерігається і в інших південних областях та у Донецькому регіоні.

Як правило, основою життєдіяльності фермерських господарств є праця власників і членів їх сімей. За матеріалами соціального обстеження майже 75% фермерських господарств засновані на праці однієї сім'ї, близько 25% - двох-трьох сімей і незначна кількість - більше трьох сімей [5]. Через високу трудомісткість виробничих процесів фермерам доводиться на період напружених робіт вдаватись до найму робочої сили, переважно з числа односельчан, сусідів, родичів. У цілому по Україні питома вага найманої робочої сили становить 25-30%. Для порівняння питома вага найманих працівників у загальній кількості зайнятих у сільськогосподарському виробництві США не перевищує 35%, Великобританії - 33, Данії, Франції і Нідерландів - 15, ФРН - 6%. Слід зазначити, що сучасна велика ферма у розвинутих країнах - високоспеціалізоване і високорозвинуте виробництво. У США обсяг капіталовкладень у таку ферму становить приблизно 0,5 млн. дол., а щорічний продаж сільськогосподарської продукції перевищує 100 тис.дол. [3].

У 2012р. загальна чисельність працюючих у фермерських господарствах Херсонської області становила 4798 осіб, з них 2783 осіб, або

58,0%, - члени фермерського господарства. З цієї кількості працюючих 690 осіб, або 24,8% - жінки. Залучених на сезонні роботи - 1042 особи, або 21,7%, працюючих за трудовою угодою - 973 особи, або 20,3%.

Протягом кількох останніх років в українському сільському господарстві спостерігається тенденція до зростання виробництва сільгосппродукції, що веде до поступового задоволення місцевого попиту. У таких умовах велика кількість малих і середніх фермерів відчувають гостру потребу в реалізації вирощеної продукції, в тому числі плодів та овочів, розширенні каналів збуту. Особливо це відчутно в господарствах, які не мають змоги транспортувати продукцію до ринків реалізації, але їхнє місцезнаходження знаходиться поблизу транспортних шляхів, дачних селищ, місць відпочинку громадян тощо. Створення фермерських кооперативів дозволяє цим господарствам об'єднати свої зусилля для реалізації продукції більш крупними партіями, зокрема, й за межі регіону чи навіть країни, а також для закупівлі товарно-матеріальних засобів виробництва. Детальне розуміння маркетингової ситуації регіону, використання новітніх технологій аграрного маркетингу допоможе фермерам більш ефективно та успішно реалізовувати вирощений урожай, значно заощаджуючи власні кошти.

Література

1. Бугуцький А. Розвиток фермерських господарств в Україні // Економіка АПК.- 2008.- №6.- С.25-28.
2. Бурковський І.Д., Бурковська А.В. Розвивати технічне забезпечення фермерських господарств// Економіка АПК. – 2012. - № 10. – С. 3 – 5
3. Гайдуцький П.І. Розвиток багатокладного господарювання та конкурентоспроможного агропромислового виробництва // Економіка АПК.– 2011. – № 4.– С.19–23.
4. Гайдуцький П.І., Саблук П.Т., Лупенко Ю.О. та ін. Аграрна реформа в Україні (За ред. П. Гайдуцького). К., ІАЕ УААН, 2005, 424 с.
5. Застрожніков А.Г. Особливості відображення фермерських господарств у макроекономічних показниках // Агросвіт. – 2007. – № 14. – С. 23-27.

6. Лобанов М.І., Застрожніков А.Г. Адаптація довгохвильової теорії інноваційного розвитку до сільськогосподарського виробництва // Вісник Харк. нац. техн. ун-ту сільського господарства: Економічні науки. Вип. 54. – Харків: ХНТУСГ, 2007 р. – С. 35-38.